

NÉMET CIONISTA TÖRTÉNET MAGYAR TÖRTÉNETSZÁLAKKAL

Kirchner, Andrea:

Emissär der jüdischen Sache. Eine politische Biografie Richard Lichtheims.

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2023. 368 oldal

Richard Lichtheim azon cionista vezetők sorába tartozik, akik a mozgalmon belül több jelentős pozíciót betöltve figyelemre méltó sikereket értek el, mégis az emlékezet homályába vesztek. Andrea Kirchner, a Fritz Bauer Intézet kutatójának doktori disszertációjából készült több mint 400 oldalas kötet ezt az elfeledett életutat kíséri meg újra előtérbe helyezni. A kötet beleilleszkedik abba a historiográfiai trendbe, amely a korai cionizmus politikai, személyi és ideológiai feszültségeit szálaazza szét, bemutatva, hogy Izrael megalapításához egyáltalán nem vezetett egyenes út.¹

A Németországban nevelkedett, több országban diplomáciai missziót teljesítő, majd Izraelben letelepedő Lichtheim soha nem járt Magyarországon, így joggal merülhet fel a kérdés: miért foglalkozunk egy magyar folyóiratban a német cionista mozgalom e fontos, ám Budapestről távolinak tűnő szereplőjével. Bár közvetlen személyes vagy földrajzi kötődés valóban nem mutatható ki, Lichtheim munkássága számos ponton kihatással volt a magyar zsidóság életére, intézményi kapcsolatai pedig segítenek megérteni a holokauszt alatti mentési akciók egyes összefüggéseit.

A kötet forrásbázisa imponáló. Kirchner elsősorban a jeruzsálemi Központi Cionista Levéltárban található Lichtheim-levelezésre támaszkodik: az 1942-es évben egyedül több száz levelet küldött Jeruzsálembe, Londonba és New Yorkba. Ehhez társul Lichtheim két visszaemlékezési kötete, a német külügyminisztériumi iratanyag, a World Jewish Congress és a Joint archívumai, valamint a korabeli sajtó – együttesen szilárd alapot nyújtva az életrajzi rekonstrukcióhoz.

A könyv négy fejezetre és egy epilógusra tagolódik, amelyek Lichtheim meghatározó életszakaszait ölelik fel: a korai német cionizmust, a konstantinápolyi diplomáciai éveket (1913–1918), a két világháború közötti revizionista kitérőt, a genfi holokauszt-kori tevékenységet (1939–1946), végül az izraeli visszatérést és politikai marginalizálódást.

Richard Lichtheim a német cionizmus tipikus életútját járta be: jómódú, asszimilált zsidó családban felnőve szembesült az antiszemitizmus tartósságával, és ennek hatására a cionista irodalomban, valamint a mozgalom szervezeti életében találta meg szellemi és politikai orientációját. A Chaim Weizmann-féle szintetikus cionizmus híveként hitte, hogy a zsidó állam létrehozása csak a diplomáciai törekvések (politikai cionizmus) és a palesztinai építő munka (gyakorlati cionizmus) együttes alkalmazásával lehetséges. A Német Cionista Szövetség, Cionista Szervezet Akcióbizottságában, illetve a *Die Welt* cionista lap szerkesztőjeként vívott ki elismerést a mozgalmon belül és alapozta meg diplomata karrierjét. Őt találták a legalkalmasabbnak arra, hogy 1913-tól Konstantinápolyban képviselje a cionista érdekeket. Elsődleges feladata az volt, hogy az oszmán kormányt meggyőzze a zsidó bevándorlást és földvásárlást korlátozó rendelkezések feloldásáról, miközben a

¹ Almagor, Laura 2022: *Beyond Zion: The Jewish Territorialist Movement*. Liverpool. (The Littman Library of Jewish Civilization) <https://doi.org/10.3828/liverpool/9781789621259.002.0002>

palesztinai zsidó közösséget védelmezte Cemal pasa önkényes intézkedéseivel szemben. Mindezt a világháború kitörésével egyre összetettebbé váló diplomáciai térben kellett elvégeznie, szemben álló nagyhatalmak között lavírozva. Lichtheim elsősorban arra törekedett, hogy a cionizmus céljait a német nagyhatalmi törekvésekkel kapcsolja össze; a mozgalmat a német befolyás bővítésének természetes eszközeként bemutatva a Közel-Keleten. Mindeközben kiváló kapcsolatot épített ki Henry Morgenthau amerikai nagykövettel is. Nemcsak rendszeres „zsidó szakértőként” működött közre az amerikai diplomáciai misszióban, hanem jelentős amerikai segélyeket is sikerült Palesztinába juttatnia. Az amerikai–német viszony megromlásával azonban ez a kettős irány tarthatatlanná vált, és Lichtheimet visszarendelték Berlinbe. Munkássága jól leképezi az egész cionista mozgalomra jellemző pragmatizmust: az első világháború által megnyitott diplomáciai mozgástérben minden lehetséges szövetségest igyekeztek megnyerni, oldaltól függetlenül. E szélesebb cionista lobbierőfeszítések eredménye volt Paul Graf Wolff Metternich 1915-ös konzuli körlevele a „német császári kormány jóindulatú hozzáállásáról a cionizmus ügyéhez”, Czernin gróf 1917-es kedvező ígérete,² illetve – ezek közül messze a legjelentősebb – a Balfour-nyilatkozat.

A két világháború közötti életútja már korántsem nevezhető tipikusnak, mivel Lichtheim az 1920-as évek elején radikalizálódott, és csatlakozott a Zeev Jabotinsky vezette Revizionista Cionista Szervezethez, majd elhúzódó konfliktusok után ezt a politikai közösséget is elhagyta. Ezt követően Palesztinában telepedett le, és fokozatosan visszavonult a politikától. Mindazonáltal, diplomáciai tapasztalatát és kiváló elemzőkészségét ismerve, a Zsidó Ügynökség vezetősége, 1939-ben, felkérte a genfi iroda vezetésére. A háború kitörése pedig ismét a nagydiplomácia színterére emelte. Ezúttal már nem csupán a zsidó állam ügyét kellett képviselnie, hanem életek mentéséért is küzdenie kellett.

A könyv súlypontja kétségkívül a negyedik fejezet. Kirchner Lichtheim levelezésén keresztül érdeklődően mutatja be, hogyan alakult ki a holokauszt valóságáról való tudás a cionista intézményekben és a nyugati politikai döntéshozók körében. 1941-ben és 1942 elején Lichtheim még főként a gettók szörnyű viszonyairól, csoportos kivégzésekről és ismeretlen végcélú deportáltakról küldött jelentéseket a feletteseinek. 1942 tavaszán és nyarán a hozzá érkező töredékes információkból már azt gyanítja, hogy rendszerszintű megsemmisítés zajlik a zsidók ellen, azonban ekkor még konkrét bizonyítékkal nem tud szolgálni a jelentéseiben. Az áttörés augusztusban érkezett meg, amikor egy Svájcba menekült nem zsidó szemtanú tömeges kivégzésekről és Belzec-ről, mint megsemmisítő táborról, adott beszámolót. Bár a vallomás tökéletesen illeszkedett mindahhoz, amit az előző két-három évben apránként összegyűjtött és kikövetkeztetett, az információ „annyira hihetetlennek tűnt” számára, hogy két hétig habozott, mielőtt továbbküldte volna. Végül augusztus 30-án mégis elküldte, azzal a megjegyzéssel, hogy: „*Valójában úgy gondolom, hogy a beszámoló igaz.*” Ezzel párhuzamosan a Zsidó Világkongresszus helyi vezetője, Gerhart Riegner (aki szorosan együttműködött Lichtheimmal), közvetlen csatornákon számolt be az európai zsidók megsemmisítéséről a brit és amerikai diplomatáknak és politikai vezetőknek. Ezt követően pedig a hasonló információk egyre gyakoribbá váltak a svájci cionista diplomatáktól és más forrásokból is. Lichtheim feljegyzéseiben csalódottan állapította meg, hogy a Zsidó Ügynökség sokáig nem kezelte prioritásként az ügyet, a szövetségesek szolidáris nyilatkozata pedig semmilyen hatást nem ért el.

Mivel Kirchner az eseményeket Lichtheim levelezéséből rekonstruálja, az információ gyakorlati kezelésének megítélésében is hajlamos Lichtheim nézőpontját privilegizálni. Mindeközben számos történész munkája emeli ki a Zsidó Ügynökség központjának és a szövetségesek összetett helyzetét, amelyben az európai zsidóság megsemmisítéséről szóló híreket bizonyos korlátok és lehetőségek kontextusában tudták csak priorizálni.³

Lichtheim az információk továbbításán túl mentési akciókban is részt vállalt. Mivel a zsidó ügynökség kötelékében dolgozott, így a mentési kísérletek elsősorban az általuk kezelt palesztinai certifikátok kreatív felhasználásában merült ki. 1942–1943-ban még csak próbálkozások zajlottak,

2 Friedman, Isaiah 1965: The Austro-Hungarian Government and Zionism: 1897–1918. *Jewish Social Studies* (27.) 3. 160–162.

3 Rubinstein, William D. 1999: *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazi*. New York; Friling, Tuvia 2005: *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts During the Holocaust*. Vol. 1. Madison.

azonban Magyarország esetében, amikor a konkrét veszély egyértelművé vált és a módszerek kifinomultakká váltak, átfogóbb, nagyobb volumenű akció körvonalazódott. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy Lichtheim Menahem Kahanyval közös erőfeszítésének köszönhetően kapott 8000 budapesti zsidó palesztinai beutazási engedélyt, amely később a Carl Lutz és Krausz Miklós által szervezett tömeges védlevél mentési akció alapját képezte. A cionista szervezetek mellett jelentős szerepet játszott a svájci külügyminisztérium, amely engedélyezte Carl Lutznak az aktív közreműködést. A könyv által felvázolt történetből azt a historiográfiai álláspontot erősíti, hogy az Üvegházban szervezett svájci menlevelek nem Krausz és Lutz elszigetelt kezdeményezéseként jöttek létre, hanem semleges és szövetséges diplomaták, politikusok és cionista szervezetek együttműködésének eredményeként.⁴

Kirchner könyve fontos és alapos mű – a cionista diplomáciatörténet, a holokauszt korai észlelésének pontos leírása, amelyben számos magyarországi zsidósággal kapcsolatos történeti szálakat is magában hordoz. Bár a könyv életrajz perspektívában íródott, mégis részletes betekintést nyújt a cionista diplomácia lehetőségekkel, szűkös erőforrásokkal vagy személyi konfliktusokkal tűzdelt világába.

Olosz Levente*

4 Paroz, Jean-François 2022: *Die humanitäre Diplomatie von Carl Lutz und die anderen neutralen Diplomaten in Budapest im Sommer 1944*. Andrassy Tudományegyetemen elhangzott előadás leírata. 2022. április 6. 11–15; Tschuy, Theo 2002: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*, Budapest.

* ORCID: 0009-0005-1827-782X.